

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA MİR HEYDƏR qızı HÜSEYNOVA

AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNDƏ
PORTRET VƏ PSİXOLOGİZM PROBLEMİ
(Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı əsasında)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İfrat Səlim qızı Əliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponetlər:

Asif Heydər oğlu Rüstəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Afaq Mirzə qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il saat _____ -da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,
professor əvəzi:**

M.Ə.Abdullayeva

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

İyirminci yüzilliyin son onilliyində Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyət əldə etməsi nəticəsində cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbi-kulturoloji sferada da əsaslı dəyişikliklər baş verdi, elmi-nəzəri ədəbiyyatda mövcud ideoloji stereotiplər aradan qaldırılaraq milli-kulturoloji zəminə söykənən yeni baxışlar sisteminin formalaşdırılmasına başlandı. Keçmiş ədəbi-mədəni irsimizin yenidən araşdırılması meylinin güclənməsi də həmin zərurətdən qaynaqlanmaqdadır.

Son illərdə Hüseyn Cavid, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli, Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Rəsul Rza, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynov (Muğanna), Əzizə Cəfərzadə, İsmayıl Şıxlı və başqa sənətkarların ədəbi-bədii irsinin yeni təfəkkür işığında təhlilə cəlb olunması bu baxımdan səciyyəvidir. Bu sənətkarların yaradıcılıqlarının konkret bir elmi-nəzəri problem bucağından öyrənilməsi tədqiqatların daha dərinə aparılmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında təhkiyənin tarixi qədimdir. Hekayəçiliyin tarixini isə XII əsrdə Nizami ilə başlaya bilərik. Şairin “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” kimi poemalarına daxil olan mənəzum hekayətlərdə məhdud zaman çərçivəsinə sığan konkret həyat hadisəsi qələmə alındığından obrazların xarici görkəminə xüsusi diqqət yetirilməmiş, yalnız surətin təsvirində qabardılması vacib olan bəzi cəhətlər önə çəkilmişdir. İlk orta əsrlərdən üzü bəri tədrici təkamül yolu keçən, XIV əsrdə Füzuli nəsrini, XVII əsrdə Əmani şeiri sayəsində təkmilləşən hekayəçiliyimiz XVIII əsrdə xalq ədəbiyyatından, dastan və nağıllarımızdan güc almış, XIX əsrdə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı kimi maarifpərvər ziyalılarımızın yaradıcılığında müasir tipli hekayənin ilk rüşeymləri meydana gəlmişdir. M.F.Axundzadənin ədəbiyyat sahəsində islahatları sonrakı mərhələdə bədii nəsrimizin inkişafına, eyni zamanda hekayəçilik sahəsində də yeni uğurların əldə olunmasına səbəb oldu. Hekayə janrına tələb mətbuatın inkişafı, qəzet və jurnalların sayının çoxalması ilə daha da artdı. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq satirik, sentimental məzmunlu hekayələr oxucular arasında populyarlıq qazansa da, bu hekayələrdə də ənənədən gələn təsvirdəki sadəlik, ideyalılıqdakı mükəmməllik özünü qoruyub saxlayırdı.

Artıq XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Cəmənəzəminli və başqalarının irsində hekayə mühüm yerlərdən birini tutur, zamanın tələbi ilə səsləşirdi. Bu dövrdə reallıqlara tək cə tənqidi mövqedən baxılmır, yeni qurulan cəmiyyət, yeni insan anlayışının

ədəbiyyatşünaslığa daxil olmasına şərait yaranırdı. Ədiblərimiz yeni ədəbiyyatın tələblərinə dərinlən yiyələndikcə nəsrimizin sürətli inkişafına zəmin yaradırdılar. Bu baxımdan 20-30-cu illərdə yazıçılarımızın məhsuldar əməyi sayəsində nəsr sahəsi çox zənginləşmiş, ədəbiyyatın mövzu dairəsi çox genişlənmişdi. Yaranan münbit şəraitdən istifadə edərək təcrübəli yazıçılarla yanaşı ədəbi mühitdə ilk addımlarını atan gənc yazıçılar da bu sahədə özlərini sınayırdılar. Onlar dövrün aktual məsələlərinə toxunur, dəyərli, ibrətamiz sənət nümunələri ərsəyə gətirirdilər.

Bu hekayələr köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, savadsızlığa son, maariflənmək, qadın azadlığı, ictimai bərabərlik, kollektiv təsərrüfat və s. kimi mövzuları əks etdirirdi. Belə demək mümkünsə, 20-ci illər hekayə dövrü idi. Məhz, bu səbəbdən ədəbiyyatşünaslıqda araşdırılmasına ehtiyac duyulan məsələlərdən biri də, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan hekayəsi və bu hekayələrdə portret və psixologizm problemidir.

Bu problemin həlli yollarının araşdırılması üçün tədqiqat obyektinə olaraq, 20-30-cu illər hekayəsi seçilmiş və ilk olaraq psixologizmi ədəbiyyatşünaslığa gətirmiş Əbülhəsən Ələkbərzadə yaradıcılığında hekayə mövzusunə müraciət edilmişdir ki, bu da, qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçməsinə əsaslı zəmin yaratmışdır.

1906-cı ildə Şamaxı qəzasının Basqal qəsəbəsində kasıb ailədə dünyaya göz açmış, zamanəsinin çətinliklərini, ağrı-acısını hələ uşaqkən yaşamış bir yazıçı üçün mövzu rəngarəngliyi daha çox idi. 1920-ci illərin sonunda yaradıcılığa hekayə ilə başlayan Əbülhəsən əsərlərinin maraqlı ideya-məzmunu ilə yanaşı, təsvir etdiyi obrazların bədii portretini, qəhrəmanların daxili dünyasını, psixologizmini əksətdirmə bacarığına görə də müasiri olduğu yazıçılar içərisində fərqlənmişdir.

Ədibin bədii yaradıcılığında həyat həqiqətinə əhatəli bələdlilik, ümumiləşdirmə vüsəti, insan xarakterlərinə və talelərinə həssaslıq, milli adət-ənənələrə və etnoqrafik dəyərlərə bağlılıq kimi məsələlər diqqəti çəkən məqamlardandır. Bu cəhət müəllifin digər janrlarda yazdığı əsərlərində olduğu kimi hekayələrində də özünü aşkar şəkildə göstərməkdədir.

Əbülhəsən hekayə janrına öteri münasibət bəsləməmiş, onu yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində davam və inkişaf etdirmiş, bir çox dəyərli əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz, buna görə də onun romanları kimi hekayələri də XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin bu janrda

qələmə alınan digər nümunələri sırasında özünəməxsusluğu ilə fərqlənə bilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Sovet dövrü Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbülhəsənin yaradıcılığında hekayə janrı mühüm yerlərdən birini tutsa da, o, əsasən epopeya, roman və povest müəllifi kimi tanınmış, sanballı elmi araşdırmalara da bu müstəvidə cəlb olunmuşdur. Buna görə də yazıçının hekayələrinin müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran aktual vəzifələrdən biridir.

Əbülhəsənin kiçik həcmli əsərləri sovet totalitar rejiminin ən sərt dönəmlərində qələmə alınmışdır. Buna görə də ilk hekayələrində natamam kompozisiya və xarakter, bəsit süjetlər, dil xətalı olsa da, bu əsərlərin hamısı üçün bir mühüm cəhət var idi: müəllif yaranmaqda olan yeni cəmiyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirə bilmişdir. Sınıf düşmən qalıqları ilə mübarizə, fərdi ticarətlə yeni kooperativ ticarət arasında konflikt, mədəniyyətin tələb etdiyi yeni prinsiplər, Azərbaycan qadınının azadlıq arzusu, ictimai həyatda baş verən dəyişikliyin insanın psixologiyasında yaratdığı çəşqinlik müəllifin hekayələrində öz dolğun təsvirini bədii vasitələrlə əhatəli şəkildə tapmışdır. Dövrün tələb etdiyi mövzularda yazılan bu hekayələrdə insan xarakteri, onun daxili aləmi və zahiri cizgiləri, psixoloji sarsıntıları öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan yazıçının əsərlərinin milli təfəkkür işığında yenidən dəyərləndirilməsi həmin məqamların da üzə çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığının ideoloji pafosdan kənar, bəşəri dəyərlər baxımından yenidən tədqiq edilməsi zərurəti ədəbiyyatımızın sovet dövrünün ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ideoloji baxımdan məhdud, çərçivəli əsərlərin meydana gəldiyi dövrü kimi qiymətləndirməmək, onu yenidən xalqa qazandırmaq təşəbbüsüdür. Həmçinin Əbülhəsən yaradıcılığının öyrənilməsi çağdaş Azərbaycan nəsrinin bütöv, dolğun mənzərəsini yaratmaq baxımından aktuallıq kəsb etməkdədir.

Tədqiqatın obyekt. Araşdırmanın əsas obyektini Azərbaycan hekayəsi, xüsusilə Ə.Əbülhəsənin hekayələri təşkil edir.

Dissertasiyanın ayrı-ayrı bölmələrində yazıçının müxtəlif dövrlərdə yazdığı “Sofi”, “Özü üçün yazanlar”, “Xanəndə”, “Öldürdü”, “Kəbutər”, “Tanışlar”, “Qarovulçu”, “Boşandı”, “21”, “Sabah mayıdır”, “Araz”, “Sahildə”, “Oğullar və atalar” və başqa hekayələri nəzərdə tutulan problem fonunda təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmetini Azərbaycan hekayələrində portret və psixologizm probleminin Ə.Ələkbərzadənin müxtəlif illərdə yazılmış hekayələri əsasında araşdırılması təşkil edir. Dissertasiyada onun hekayələrində portret və psixologizm problemi kontekstində yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubu, sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərin hekayədə inikası məsələləri də elmi-nəzəri müstəvidə tədqiq edilmişdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Əbülhəsənin bədii yaradıcılığı haqqında müxtəlif səpkili tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu tədqiqatlarda yazıcının çoxcəhətli yaradıcılığı təhlil və tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan hekayələri və eləcə də, Ə.Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığı haqqında Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünasları müxtəlif səpkili tədqiqatlar aparmış, monoqrafiyalar çap etdirmişlər¹.

AMEA-nın müxbir üzvü Təhsin Mütəllibovun “Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı” adlı monoqrafik tədqiqatında yazıcının zəngin yaradıcılıq yolu əhatəli təhlil edilmiş, yazıcının hekayə yaradıcılığına ayrıca diqqət yetirən tədqiqatçı yeri gəldikcə ədəbi portret və xarakter məsələsinə də toxunmuşdur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Qulu Xəlilovun “Həyat və idrak”, “Həyatdan gələn səslər”, “Tənqidçilik çətin peşədir” kitablarında Əbülhəsənin yaradıcılıq yolu təhlil olunmuş, həmçinin milli nəsrimizdə ədəbi portret və psixologizm məsələlərindən də bəhs edilmişdir.

Yazıçı-ədəbiyyatşünas Altay Məmmədovun “Azərbaycan hekayəsi” adlı kitabında milli hekayə janrının təkamül tarixi izlənilərkən, eyni zamanda, Əbülhəsənin bu janrdə yazdığı əsərlər də təhlilə cəlb olunmuşdur.

Akademik Bəkir Nəbiyevin “Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı”, həmin əsərin təkmilləşdirilmiş variantı olan “Kamalın təntənəsi” monoqrafiyalarında Əbülhəsənin yaradıcılığına da

¹Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1963, 236 s.; Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1977, 430 s.; Seyidov Y. Axtarış yollarında. Bakı: Yazıçı, 1983, 287 s.; Mütəllibov T. Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı: Azərənşr, 1969, 142 s.; Mütəllibov T. Sənət qayğıları. Bakı: Yazıçı, 1981, 130 s.; İsmayılov Y. Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1982, 208 s.; Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi. Bakı: Yazıçı, 1984, 240 s.; Xəlilov Q. Həyat və idrak. Bakı: Yazıçı, 1980, 361 s.; Xəlilov Q. Həyatdan gələn səslər. Bakı: Gənclik, 1984, 352 s.; Xəlilov Q. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı: Yazıçı, 1986, 392 s.; Xəlilov P. Nəsrimizin üfqləri. Bakı: Gənclik, 1982, 183 s.; Hüseynov A. Qəhrəman və zaman. Sosialist realizmi müasir mərhələdə. Bakı: Elm, 1988, 388 s.; Hüseynov A. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı: Yazıçı, 1983, 216 s.; Qasımov H. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meylləri. Bakı: Elm, 1998, 301 s.; Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 242 s.

toxunulmuş, yeri gəldikcə onun nəsrində portret və psixologizm məsələlərinə bu və ya digər formada münasibət bildirilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Akif Hüseynovun “Nəsr və zaman”, “Müxtəlifliyin birliyi”, “Həyat və sənət haqqında” monoqrafiyalarında da Azərbaycan nəsrinin müxtəlif sənətkarlıq məsələləri ilə yanaşı bəhs olunan nəzəri problemlər ilə bağlı fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Vəliyevin “Ədəbi portret və xarakter” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan nəsrində, o cümlədən hekayə janrında ədəbi portret məsələsi tədqiq olunmuş, problemin işlənilməsi ilə bağlı bəzi nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Akademik Muxtar İmanovun “Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm” adlı tədqiqatında Azərbaycan bədii nəsrində psixologizm məsələlərinin ifadə və inikas formaları əsas tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir. Monoqrafiyada əsas etibarilə iri həcmli epik əsərlər tədqiqat obyektini kimi seçilsə də, bəzi məqamlarda psixologizm məsələləri hekayə janrına əsasən dəyərləndirilmişdir.

Əbülhəsənin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatların mühüm bir qismi yazıçının nəşr olunmuş kitabları haqqında müxtəlif illərdə yazılan resenziya, rəy, mülahizə, yaxud müxtəlif məzmunlu məqalələrdən ibarətdir. Məşhur tənqidçi və nasir Mehdi Hüseynədən başlayaraq bu məqalələrdə yazıçının ümumi yaradıcılığı fonunda hekayələrinə də diqqət yetirilmiş, onların ideya-məzmunu və bədii sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı, məhdud həcmdə olsa da, fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Bundan əlavə, XX yüzillikdə hekayə janrının problemlərinə həsr olunmuş bəzi tədqiqatlara istinadən yazıçının yaradıcılığı bu və ya digər məqamla bağlı araşdırılmış və dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycan nəsrinin tarixinə, poetikasına, habelə ayrı-ayrı problemlərinə həsr olunmuş müxtəlif səpkili araşdırmalarda da Əbülhəsən yaradıcılığına müəyyən qədər yer verilmişdir. Azərbaycan yazıçılarının həyatı və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatlarda, eləcə də ədəbi prosesə aid müxtəlif səpkili araşdırmalarda da ədəbi portret və psixologizmin bədii nəsrə təcəssümü məsələlərinə az da olsa toxunulmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığının çağdaş milli ədəbiyyatşünaslıq baxımından yeni aspektdə, daha əhatəli araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasının əsas məqsədi Əbülhəsənin hekayələrini Azərbaycan hekayə yaradıcılığı

kontekstində bütövlükdə tədqiqata cəlb edərək, onun bu janrdə qələmə aldığı əsərlərdə ədəbi portret və psixologizm məsələlərini araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas şərt hesab olunur:

- nəzəri ədəbiyyat əsasında bu tədqiqatın aparılmasının əsas prinsiplərini səciyyələndirmək;

- hekayə yaradıcılığında ədəbi portret və psixologizmin inikasının əsas prinsiplərini xarakterizə etmək;

- Ə.Əbülhəsənin hekayələri əsasında bədii sənətkarlıq baxımından ədəbi portret və psixologizmin yaradılmasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Ə.Əbülhəsənin hekayələrində portret və psixologizmin inikası problemini dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaq;

- tədqiqatın sonunda alınan nəticələri ümumiləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində Əbülhəsənin hekayələri ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq ayrıca təhlil olunmuş, yazıçının yaradıcılığında ədəbi portret və psixologizm məsələləri bu janr müstəvisində nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işində Əbülhəsənin hekayələri ilk dəfə olaraq mövzu və araşdırılan problemlərə görə təsnif edilərək sistemli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu, həm də müəllifin əsərlərinin janr baxımından dəyərləndirilməsi işində onun bir yazıçı kimi yaradıcılıq təkamülünü izləməyə imkan vermişdir. Bu amil də dissertasiyanın elmi yeniliyini səciyyələndirən cəhətlərdən biri kimi qeyd olunmalıdır.

Dissertasiyada Əbülhəsənin hekayələrinin poetik özünəməxsusluqlarının aşkarlanması tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir. Yazıçının hekayələri ədəbi portret və psixologizm problemi, mövzu, məzmun və ideya yeniliyi, obraz və xarakter yaradıcılığı kontekstində təhlil olunmuş, bu işə bir nasir kimi onun yaradıcılığının özünəməxsus, spesifik çalar və xüsusiyyətlərini izləməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyini səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığının yalnız estetik dəyərlər fonunda deyil, həmçinin sosioloji kontekstdə tədqiqata cəlb olunmasıdır ki, bu da bir tərəfdən dövrün ədəbi prosesinin bütün yönləri ilə canlandırılmasına imkan vermiş, digər tərəfdən yazıçının ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsini təmin etmişdir. Həmçinin yazıçının hekayələri dövrün ideologiyasının şifirdilmiş kontekstindən kənar, sırf bəşəri, mənəvi, insan psixologiyası

yönümündə araşdırılmış və bununla da dünya ədəbiyyatında hekayə janrında yazılmış dəyərli əsərlərlə paralellərin ortaya çıxması üçün müəyyən zəmin yaradılmışdır.

Dissertasiyada mövzu ilə bağlı mühüm nəzəri mənbələr araşdırılmış, Əbülhəsənin yaradıcılığı haqqında yazılan tədqiqatlar sərf-nəzər edilmiş, yeri gəldikcə, onlara istinad edilmiş, bəzi yanlışlıqlar üzə çıxarılmışdır. Həmçinin aparılan təhlillərdə problemin qoyuluşuna dair nəzəri qənaətlərə də vaxtaşırı yer verilmişdir.

Dissertasiyada Əbülhəsənin hekayələri bəhs olunan problemlə bağlı təhlil edilərkən bu əsərlərin dövrlə, mühitlə, habelə yazıçının bioqrafiyası ilə bağlı məqamlarına ilk dəfə olaraq sovet dövrünün ideoloji təmayülü olmadan diqqət yetirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Azərbaycan hekayələrində ideya-məzmun özünəməxsusluğu özünü büruzə verir;

- hekayələrdə ədəbi portret yaratmaq üsullarının araşdırılması zərurəti vardır;

- Azərbaycan hekayəçiliyində Əbülhəsənin bir yazıçı kimi yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardır;

- Ə.Əbülhəsən hekayələrində psixologizmin inikas xüsusiyyətlərinin səciyyələndirilməsi onun bir hekayə yazarı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yaradıcılığı sahəsində yerinin müəyyənləşdirilməsini təmin etməlidir;

- hekayələrin təhlili fonunda yazıçının fərdi yaradıcılıq üslubunun müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan hekayəçiliyində onun mövqeyini müəyyən edir;

- yazıçının hekayələrində qaldırılan sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərin araşdırılması xüsusi diqqət tələb edir;

- Ə.Əbülhəsənin hekayələrində sovet ideoloji məfkurəsinin formalaşdırdığı stereotiplərin, konyuktur elementlərin üzə çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- Dünya ədəbiyyatında hekayə janrında yazılmış əsərlərlə Əbülhəsən hekayələrinin müqayisəli şəkildə araşdırılması və paralellərin üzə çıxarılması Azərbaycan hekayəsinin dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq mühüm əhəmiyyəti və yeri olduğunu bir daha göstərir.

Dissertasiyanın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işi bu mövzuda yalnız bir yazıçının hekayələri əsasında yazılmış ilk tədqiqat əsəri

kimi nəzəri-praktik əhəmiyyətə malikdir. Onun nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində ümumi və xüsusi kursların tədrisində yardımçı vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işi nəzəri təhlil istiqamətləri, bədii faktlara yanaşma və araşdırma formulları baxımından sonrakı dövrün tədqiqatları üçün elmi-təcrübi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Dissertasiya işi həmçinin Azərbaycan hekayə janrını və nəsrin poetikasını araşdıran tədqiqatçılar üçün də mənbə ola bilər. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına aid dərslik və dərs vəsaitləri, habelə hekayə ilə əlaqədar monoqrafik araşdırmaların hazırlanmasında dissertasiyanın müddəalarına istinad oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslarının elmi-nəzəri fikir və mülahizələri təşkil edir.

Araşdırma prosesində əsas etibarilə tarixi-müqayisəli və elmi-analitik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Dissertasiyada qaldırılan problemin həlli ilə əlaqədar nəzəriyyə, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın qənaət və təcrübəsindən bəhrələnilmiş, yeri gəldikcə ədəbi portret və bədii yaradıcılıqda psixologizmin təcəssümü nəzəri problemləri ilə bağlı onlara metodoloji əsas kimi istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən “Dünya ədəbiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları” adlanan koordinasiya mərkəzində qeydiyyatdan keçmiş, Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Müəllif mövzu ilə bağlı BDU-nun “Elmi Xəbərləri”, “Elmi axtarışlar”, “Filologiya məsələləri”, “Mütərcim”, “Dil və ədəbiyyat” və s. kimi dərgi və məcmuələrdə məqalələr dərc etdirmiş, respublikada keçirilən ölkədaxili və beynəlxalq əhəmiyyətli konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, elmi yeniliyi, metodu və başqa məsələlər şərh edilir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan hekayəsi və Ə.Əbülhəsənin hekayələrində portret yaradıcılığı”** adlı birinci fəslə iki yarımfəslədən ibarətdir. **“Əsərin ideya-məzmununda portretin yeri”** adlı yarımfəslədə 1920-30-cu illərdə hekayə janrında portret yaratmaq məsələsinə diqqət yetirilir.

Azərbaycan hekayəsi öz qaynağını 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində yeni ictimai-siyasi quruluşun ideoloji istiqamətləndirməsi ilə formalaşan bədii ədəbiyyatdan alıb. Bu dövrdə nəsrimizin C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, C.Cabbarlı, S.S.Axundov, T.Ş.Simurq, B.Talıblı, Qantəmir kimi görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı gənc yazıçılardan Mir Cəlal, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, Ə.Əbülhəsən, M.Hüseyn, S.Rəhman və b. ilk hekayələri ilə ədəbi mühitdə diqqət cəlb etməyə başlayırdılar.

Bədii yaradıcılıqda müxtəlif janrlarda portret sənətkarlığına həmişə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sənətkarlığın aparıcı göstəricilərindən biri kimi obrazın ümumi zahiri və daxili məzmununu zənginləşdirən portret yaratmaq yazıçıdan böyük istedad və duyum qabiliyyəti tələb edir. Portretin zahiri cizgiləri həm də obrazın mənəvi siması ilə uyğunlaşdırılır. Yazıçı ideyasının daşıyıcısı olan obrazlar aləmi vasitəsilə əsərdə müəllifin ideyası, məqsədi ortalığa qoyulur, dövrün, mühitin problemləri, konfliktləri məhz obrazlar aləminin fonunda portretləşərək estetik həllini tapır.

Əbülhəsən bədii yaradıcılığa 1925-1927-ci illərdə başlamış, “Maarif yolu” jurnalında “Məhbub”, “Dalğalar”, “Bahar yağışları” kimi ilk yazılarını çap etdirmişdir. 1927-ci ildə Bakıya köçən Əbülhəsən “Maarif və mədəniyyət” jurnalında “Sofi” adlı hekayəsi ilə ədəbi mühitin diqqətini cəlb etdi. Bundan sonra o, “Xanəndə”, “Öldürdü”, “Özü üçün yazanlar”, “21”, “Boşandı”, “Kəbutər”, “Araz”, “Qarovulçu” və s. kimi o dövrün aktual həyat hadisələrindən bəhs edən bir sıra hekayələr çap etdirdi.

Keçən əsrin iyirminci illərində qadını mənəvi köləlikdə saxlayan mövcud buxovlardan xilas edib, ictimai varlıq kimi onun da yaşayışında əsaslı dəyişikliklər etmək məsələsi bir çox hekayələrin mövzusunu təşkil etmişdir. Qadın mövzusunda yazılmış hekayələrdə, məsələn, Seyid Hüseynin “İki həyat yollarında”, T.Ş.Simurqun “Zərifə”, B.Talıblının “Erkək Tükəzban”, C.Cabbarlının “Gülər”, “Firuzə”, M.Hüseynin “Xavər”, M.İbrahimovun “Zəhra”, “Mələk” və s. əsərlərdə gənc qız və gəlinlərin yeni cəmiyyətin həyatına qoşulmaları maraqlı əhvalatlarla nəql olunur, həmçinin bir-birindən fərqli obrazların həm zahiri, həm də daxili portretləri diqqət cəlb edir.

Əbülhəsənin gənc qadın qəhrəmanlarının portretləri hələ xüsusi cizgilərlə fərqlənməsələr də, yazıçının ilk axtarışları kimi maraqlı idi. Bu baxımdan Ə.Əbülhəsənin “Araz” (1930) hekayəsinin qəhrəmanı Tavus obrazı öz mübarizliyi və ictimai həyata qoşulması üçün coşqun fəallığı ilə xüsusilə seçilir. Dövrün ictimai-siyasi tələbləri səviyyəsində yaradılan Tavus obrazı yeni ideoloji istiqamətləndirmə silahı olan sosializm realizmi metodunun prinsiplərini özündə ehtiva edirdi.

Ailə-məişət mövzusunda olan “Boşandı” (1930) hekayəsində qoyulan qadın probleminin ideya-bədii həlli baxımından “Araz” hekayəsi ilə səsleşməsi nəzəri cəlb edir. Ə.Əbülhəsən hekayələrində qadın mövzusunun başqa bir problemini “Kəbutər” (1930) hekayəsində önə çəkmişdir. O, varlı ailələrində böyüyüb tərbiyə almış qızların yeni cəmiyyətdəki taleyi barədə düşündürücü məqamlara diqqət yetirmişdir.

1930-cu illərdə gənc yazıçıların qələmə aldıkları hekayələrdə yeni həyata qoşulmaq istəyənlərin önünə çıxan maneələr xeyli zəifləmiş, əksər halda qəhrəmanın öz köhnə görüşləri ilə mübarizəsi şəklində verilirdi. Məsələn, Mir Cəlalin “Sara”, “Nənənin hünəri”, “Badamın ləzzəti”, “Gözün aydın” hekayələrində əsas obrazların zahiri portretlərindən daha çox onların mənəvi-psixi inkişaflarına diqqət yetirilir, iç aləmlərindəki dəyişiklik əsasında oxucu təsəvvüründə canlanan portretləri dolğun məna kəsb edir.

C.Məmmədquluzadə ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Qantəmir öz hekayələrində satirik gülüşə üstünlük verirdi. Yazıçı dövrünün bir sıra səciyyəvi cəhətlərini “Ağıl dəryası”, “Protesto iclası”, “İntelligent”, “Zeynəb Tükəzbanova” hekayələrində yeni cəmiyyət üzvlərini belə incə, zərif satirik cizgilərlə tənqid etməkdən çəkinmirdi. Xüsusilə, “Zeynəb Tükəzbanova” hekayəsində gənc bir qızın yeni həyatın qoynuna atılmaq cəhdlərini onun məhz portret cizgilərindəki zahiri dəyişikliklərlə bağlı təsvir edirdi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Əbülhəsənin yaradıcılığı yeni bir mərhələyə daxil olur. Bu dövrdə yazılmış hekayələr çox inandırıcı idi. Döyüşçü-yazıçı Əbülhəsən gördüyü dəhşətləri, ölüm-dirim səhnələrini süngüdən sonra qələmə sarılaraq isti-isti kağıza köçürmüş, maraqlı sənət inciləri yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu hekayələrlə (“Oxu, bülbülüm, oxu!” (1942), “Yaralı” (1942), “Rəşid” (1942), “Görüş yeri” (1942), “Leytenant Şerban” (1943), “Oğullar və atalar” (1943) və s.) onun yaradıcılığının ideya-məzmunu daha da dolğunlaşır, obrazlar qalereyası daha da zənginləşir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda müharibə mövzusunun psixoloji təsvirində, şübhəsiz ki, ilk növbədə cəbhədə bilavasitə iştirak edən sənətkarların zəngin müşahidələri çox mühüm rol oynamışdır. B.Qasımzadə, C.Xəndan, Ə.Abbasov, M.Aranlı və başqa sənətkarlarımız kimi Ə.Əbülhəsən də öz yaradıcılığında müharibə həqiqətlərini daha inandırıcı, təsirli həyat lövhələri və realist cizgilərlə əks etdirmişdir.

Əbülhəsənin hekayələrindəki insan portretləri öz iç dünyalarının təbii yaşantıları ilə canlı, cəzbedici cizgilər kəsb edir, təsirləndirir. Bu hekayələr daxili sarsıntılar keçirən obrazlarının psixoloji portretinin məharətlə yaradılması ilə yadda qalır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **“Bədii portret və xarakter”** adlı ikinci yarım fəslində hekayə janrında bədii portret və xarakter yaradılması üçün mühüm olan amillər tədqiqata cəlb olunur.

Hekayə janrının bədii-estetik prinsipləri epik növün digər janrlarının poetik imkanlarından seçilir. Bu janrda yığcamlıq əsas şərtlərdəndir. Buna görə də hekayədə portret digər janrlardakı portretlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir və yadda qalır.

Əbülhəsən hekayə yaradıcılığında bu janr özünəməxsusluğunu nəzərə almaqla obrazların fərdi xarakterə uyğun səciyyəvi portretlərini yaratmağa çalışmışdır. Onun hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrda yazılmış ən yaxşı nümunələrlə bir sırada dayanır. Əbülhəsən hekayələrində kiçik obrazlarla böyük mənəvi dünyalar yaradır. Bədii portret vasitəsilə gerçəkləşən obrazlar həyata baxışı, davranış və düşüncə tərzini ilə yadda qalır, kiçik bir detal, yaxud epizodda qəhrəmanların fərdi taleyi, həyata, cəmiyyətə baxışı müəyyən olunur.

“Yağlılıq” hekayəsinin qəhrəmanı Balaca, Əbülhəsənin psixoloji portret sənətkarlığına səciyyəvi nümunədir. O, sosial mövqeyinə görə böyük bir təsərrüfatın bacarıqlı, işgüzar kolxoz sədridir. Yazıçı obrazın evliliyinə münasibətini ifadə edərkən şəraitə uyğun iki müxtəlif xarakterli qadının portret cizgilərini təsvir etməklə hekayənin başlıca konfliktini də bu iki qadına qarşı qəhrəmanın qəlbində yer almış hisslərin qarşı-qarşıya durması ilə şərtləndirir. Qadınlardan birinin həyatda olmaması, digərinin isə kadrarxası mövcudluğu və hadisələrdə bilavasitə iştirak etməməsi hekayənin romantik məzmununu xeyli dolğunlaşdırmışdır.

Personajların portretlərinin təsviri bir qayda olaraq bəzi detalları ilə onların mənəvi əxlaqi-psixi vəziyyətlərini özündə cəmləyə bilir və ideya-məzmununa uyğun cizgilərlə də diqqətə çatdırılır. Buna görə də psixoloji portretin iki növünü qeyd etmək mümkündür: birincisi, portret obrazın

mənəvi aləminə uyğun gəlir, ikincisi, portret obrazın mənəvi aləmindən fərqlənir.

Əbülhəsənin hekayələrində əksini tapan obrazların portreti ilə mənəvi-əxlaqi dünyası yaxşı mənada bir-birini tamamlayır. Onların bu cəhətləri bir sıra obrazların mənfi plandakı təsvirində də özünü göstərir. Başqa sözlə desək, obrazın portreti xoşagəlməzdirsə, onun iç dünyası da buna uyğun təsvir olunmuşdur.

Əbülhəsənin müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrindən olan “Qorxaq”da yazıçının yaradıcılıq prinsipinə yad tərzdə yaradılan fərqli bir obrazla qarşılaşırıq. Ədib, Aslanın bədii portretində qorxaqlığını, miskinliyini daha qabarıq ifadə etmək üçün onun zahiri yaraşığı, iri cüssəsi, sağlam vücudu, hətta adı ilə acizliyi arasında bədii təzad yaratmışdır.

İdeologiyanın tələbləri çərçivəsində olsa belə, hər üzü ilə mükəmməl şəkildə yaradılmış müharibə Əbülhəsən hekayələrində bir bədii obraz qismində canlandırılmışdır. Yazıçı sosial-psixoloji durumu təsvir etməklə müharibəyə sosial portret kimi yanaşır. Eyni mövzuda qələmə aldığı romanlarında olduğu kimi hekayələrində də müharibə gah vahiməli “ölüm” kimi dəhşətli bir bəla, vətəndaşı yolundan döndərüb düşmən tərəfə keçməyə vadar edən qorxulu “kabus” şəklində, gah da fəryad etməli anda səbr nümayiş etdirməyi əmr edən, öz imkanları xaricində cəsəətli addımlar atmağa sövq edən, dostunu düşmənin gülləsindən xilas etmək üçün canından keçməyə səs-ləyən “şücaət” formasında təqdim olunur.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan hekayəsi və Ə.Əbülhəsənin hekayələrində psixologizm”** adlı ikinci fəslə iki yarım-fəsilədən ibarətdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Obraz yaradıcılığında psixologizm”** adlı birinci yarım-fəslində Azərbaycan hekayəsində, eləcə də Əbülhəsənin hekayələrində obraz yaradıcılığında psixologizm məsələsi araşdırılmışdır.

Azərbaycan hekayələrində insan obrazlarının zahiri portretlərinin təsvirindən daha artıq onların daxili aləmlərinə, psixoloji xarakterlərinə geniş yer verildiyi müşahidə olunur. Belə ki, 1920-1930-cu illərdə yaranan bir sıra hekayələrdə yazıçı məqsədinin məhz obrazın psixoloji durumu vasitəsilə daha təsirli çatdırılması baxımından dəyərli nümunələr çoxdur. C.Məmmədquluzadənin “Bəlkə də qaytardılar”, “Rus qızı”, “Buz”, Ə.Haqverdiyevin “Diş ağrısı”, “Şeyx Şaban”, “Koroğlu”, Seyid Hüseynin “Həzin bir xatirə”, “Kor kişinin arvadı”, C.Cabbarlının “Dilbər”, “Gülzar”, “Dilərə”, T.Ş.Simurqun “Azadlıq üçün cinayət”, “Zərifə”, B.Talıblının

“Erkək Tükəzban” və s. hekayələri ideya-məzmunun təqdimində psixologizmdən ustalıqla faydalanmağa tutarlı misaldır.

Bu baxımdan B.Talıblının “Erkək Tükəzban” hekayəsi dövrün aktual probleminin bədii həlli cəhətdən psixologizmdən istifadəyə səciyyəvi nümunədir. Hekayədə yazıçı yeni qurulan ictimai-siyasi mühitdə qadının yeri məsələsinə bədii münasibətini bildirmişdir. Hekayə boyu obrazın zahiri görkəmi barədə diqqəti cəlb edən bir təsvir verilmədiyi halda, onun psixoloji xarakterindən əhatəli bəhs olunur.

Qantəmir “Zeynəb Tükəzbanova” hekayəsində obrazın psixoloji durumunu dinamik təsvir üsulundan faydalanaraq yeni quruluşun qadın psixologiyasında yaratdığı naqis yönümləri nəzərə çatdırır. Yazıçı obrazın iç dünyasındakı dinamikanı zahiri görkəmindəki dəyişikliklərlə müşayiət edir.

Əbülhəsənin yaratdığı obrazlar özünəxas psixoloji aləmi, fərdi taleyi, həyat və düşüncə tərzini olan insanlardır. Bu insanlar bəşəriyyətin həlledici məqamlarında təsvir olunan mühüm şəxsiyyətlər deyil, öz həyatının dönüş nöqtəsində sarsıntılı, iztirablı seçim etmək iqtidarında olan “kiçik” insanlardır. Bu dövr yazıçıların kiçik həcmli əsərlərində “kiçik” insanın bu böyük daxili təlatümlərinin təsviri psixoloji portretin yaradılmasında ədəbiyyatımızın nailiyyətlərini göstərir.

Əbülhəsənin hekayələrində psixologizmin təzahür formalarından danışarkən belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazım gəlir ki, problemin təsvirində yazıçı obrazların yaşını, həyat təcrübəsini, səviyyəsini, maraq dairəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini və s. nəzərə almışdır. Onun hekayələrindəki gəncin, yaşlının, uşağın, qadının, savadlı və savadsızın, dost və düşmənin və s. bir-birindən fərqli, müxtəlif insanların olduğunu görmək çətin deyildir.

Zaman keçdikcə Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığında “qeyri-fəal psixologizm” öz yerini tədricən dinamik psixologizmə verməyə başlamışdır. Bütün bunların sayəsində Əbülhəsənin sənətkarlığı püxtələşdikcə o, bir-birinə bənzəməyən müxtəlif xarakterli obrazlar qalereyası yaratmağı bacarmışdır.

Sadalanan cəhətlər müəllifin müharibə mövzusunda olan “Oğullar və atalar” hekayəsi kimi əsərləri üçün daha səciyyəvidir. Bu hekayədəki kiçik başlarında böyük fikirlər gəzdirən obrazlar canlı həyat müşahidəsinin gerçək təsviri idi.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Milli mənəvi dəyərlər və psixologizm”** adlı ikinci yarımfəslində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə

yaradıcılığında milli mənəvi dəyərlərin əks edilməsi prizmasından psixologizmin istifadəsi məsələsi tədqiqata cəlb edilir.

Ustad hekayə-nəvis Ə.Haqverdiyevin əsərlərində insanın psixoloji durumunun təsviri zamanı milliliyin təzahürünə dair səciyyəvi nümunələr mövcuddur. Bunlardan yazıçının 1920-ci illərdə qələmə aldığı “Mirzə Səfər”, “Keçmiş günlər”, “Qoca tarzən” və s. hekayələrindəki obrazların milli mənsubluğu onların bütöv portretlərində əsas əlamət kimi nəzərə çarpır. Xüsusilə, “Qoca tarzən” hekayəsində obraz ilk öncə zahiri görkəminin təsvirindəki bədii detallarla azərbaycanlı kimi təsəvvürdə canlanır. Yazıçı tarzənin milliliyinə işarələr etmədən psixoloji durumu, hissi yaşantıları, düşüncələri və əlbəttə ki, zahiri portretinin geyim elementləri ilə tipik bir azərbaycanlı obrazı yaratmağa nail olmuşdur.

Əbülhəsən yaradıcılığında millilik ümumiliyin, ümumbəşəriyyətin tərkib hissəsi kimi özünü göstərməklə yanaşı, həm də obrazların mənəvi-psixoloji yaşantılarının əsas ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Ədibin “Xanəndə” hekayəsinin ideya-məzmunu yeni cəmiyyətdə şüurlarda, baxışlarda muğam sənətinə qarşı müxtəlif münasibətlər üzərində qurulmuşdur. Ə.Əbülhəsən obrazın konkret məqamda mənəvi-psixi özəlliklərini təqdim etməklə iç dünyasını canlandırır və bununla da onun psixoloji durumunu təbii çatdırırdı. Müəllif həmin dövrdə proletkultçu tənqidçilərin milli xalq çalğı alətlərinə – tara, kamançaya, qavala qarşı açdıqları mübarizəyə laqeyd qalmamış, “Xanəndə” hekayəsi ilə, ehtiyatla olsa da, bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir.

Yazıçının hekayələrində obrazların psixoloji təhlilində iki cəhət diqqəti cəlb edir. Birincisi bundan ibarətdir ki, psixoloji yaşantıların yaranmasına milli özünəməxsusluqlar səbəb olmuşdur. İkinci cəhət isə budur ki, obrazlar psixoloji yaşantılarını mühitin yeniləşməkdə olan ab-havasından fərqli, yəni milli adət-ənənələrə məxsus şəkildə yaşamaqda davam edirlər.

Ə.Əbülhəsənin hekayə yaradıcılığında milli kimlik incə psixoloji təsvirlə obrazın dərin daxili yaşantılarının oxucuya çatdırılmasında böyük rol oynayır. Təkcə mühitin, dekorasiyanın, yanaşmanın bədii həlli ilə də bu hekayələrdəki obrazların milli mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin sənətkarlıqla qələmə alındığını müşahidə edirik.

Dissertasiyanın **“Hekayədə portretin və psixologizmin bədii təəcəssümü”** adlı üçüncü fəslə iki yarımfəslidən ibarətdir. Dissertasiyanın üçüncü fəslinin **“Hekayə yaradıcılığında bədii portretin rolu”** adlı birinci yarımfəslində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yaradıcılığında

bədii portretdən istifadə və onun hekayənin məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindəki rolu məsələsi tədqiqata cəlb edilir.

Əbülhəsənin müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrində müəyyən sənətkarlıq qüsurlarına yol verilmişdir. Bəzən o, obrazın zahiri portretinin təsvirində də inandırıcı olmur və təbii təsir bağışlamırdı. Əbülhəsənin hekayələrində bəzən alman əsgərləri həddindən artıq zəif və aciz təsvir olunurdu. “Oxu, bülbülüm, oxu!” hekayəsindəki alman kəşfiyyatçıları buna misal ola bilər. Tənqidçilər yazıçının “Dostlar”, “Sevastopollu Alyoşa” kimi bir qism hekayələrində natamamlıq, eskizçilik hiss olunduğunu göstərirdilər². Lakin Əbülhəsən obrazların daxili mənəvi-əxlaqi, psixi vəziyyətlərini nəzərə almaqla, təsvir edilən zamanın, məkanın müəyyən səciyyəvi detallarını tapmaqla məzmunlu, bədii-estetik cəhətdən təsirli portretlər yaratmış, bununla da hekayələrinin sənətkarlıq uğurunu təmin etmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin **“Əbülhəsənin hekayələrində psixologizmin inikas üsulları”** adlı ikinci yarımfəslində ədibin hekayələrində psixologizmin inikas üsulları bu janrın imkanları çərçivəsində araşdırılır.

XX əsrin C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və s. kimi qüdrətli nasirləri daha çox obrazın daxili aləmi ilə onun xarici görkəminin uyğunluğunu və ya əksinə təzadlılığını yaratmaq sayəsində möhtəşəm effekt əldə edə bilmişlər.

Əbülhəsənin hekayələrində inikasını tapan obrazlar aləminin və ya fərdin, şəxsin daxili yaşantılarının, onların müəyyən situasiya fonunda gerçəkləşən psixoloji durumunun təqdimində bədii psixologizmin daha çox üç inikas üsulundan istifadəyə geniş yer verilmişdir:

1. müəllif şərhə və ya təsviri yolu ilə;
2. dialoq vasitəsilə;
3. monoloq vasitəsilə.

Müəllif şərhə və ya təsvirində inikasını tapan bədii vəziyyət vasitəsilə obrazın daxili yaşantıları, şəxsiyyətin fərdi taleyi üzə, zahirə çıxır, müxtəlif xarakterə, özlərinə məxsus fərdi cizgilərə, mənəvi-əxlaqi sifətlərə malik, müəyyən ictimai mühitlə, şəraitlə bağlı obrazların yaranmasına bədii zəmin yaranır.

Əbülhəsənin obrazın portret xarakteristikasını yaradarkən istifadə etdiyi üsullar onun hekayələri ilə rus ədəbiyyatında “kiçik” insanları, onların həyatı və psixologiyasını incəliklərinə qədər ustalıqla təsvir edən

² Mütəllimov T. Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı: Azərnaşr, 1969, s. 88-89

N.V.Qoqolun povest və hekayələri arasında müəyyən paralellər aparmağa imkan verir³.

Əbülhəsən kiçik həcmli əsərlərində dialoq və monoloqların bədii imkanlarından məharətlə yararlanmışdır.

Psixoloji durum, situasiya fonunda bədii təsdiqini tapan hadisə, vəziyyət və ya xarakterik insan obrazları, onların mürəkkəb və zəngin mənəvi aləmi Əbülhəsən hekayələrində həmçinin dialoq vasitəsilə də reallaşır. Bu hekayələrdə dialoqun səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, danışıq prosesində obrazların portreti ilə bağlı birbaşa yazıçı müdaxiləsinə ehtiyac qalmadan onların xarakterləri haqqında təəssürat yaradılır. Yazıçının qələmə aldığı “Sofi”, “Özü üçün yazanlar”, “21”, “Xanəndə”, “Öldürdü”, “Bacımın yuxusu”, “Üsyan”, “Qarovulçu”, “Tanışlar”, “Araz”, “Boşandı”, “Kəbutər”, “Sabah mayıdır” kimi hekayələrində dialoqun imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu hekayələrdə obrazlar bir-birlərinə yalnız informasiya ötürmür, həm də verdikləri informasiyada xarakterlərinin müəyyən durum, situasiya fonunda səciyyəvi cəhətlərini ortaya qoyurlar.

Əbülhəsən “Görüş yeri” hekayəsində qəhrəmanın daxili düşüncələri vasitəsilə onun psixoloji durumunu təhlil obyektinə çevirmişdir. Bunun üçün müəllif monoloqdan məharətlə istifadə etmişdir. Monoloq vasitəsilə müəllif obrazın daxili düşüncələrini, keçirdiyi sarsıntıları verərkən nəinki onun mövcud vəziyyətinin gərginliyini əsaslı şəkildə oxucuya çatdırmış, həmçinin onun xarakterinin görünməyən tərəflərini, daxili cizgilərini ustalıqla açmışdır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində Azərbaycan hekayəsində portret və psixologizm məsələlərinin Əbülhəsənin hekayələri əsasında tədqiqinin ümumiləşmiş nəticəsi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan hekayəsi 1920-ci ildən sonra yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil oldu. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, S.Hüseynin, Y.Çəmənəminlinin T.Ş.Simurğun və b. ötən əsrin 20-ci illərində çap etdirdikləri hekayələrdən görünür ki, onlar öz bədii üslublarına sadıq qalaraq, əksər halda sovet rejiminin bərqərar olmasından öncəki dövrün əhvalatlarını və insanlarını qələmə alırdılar, eyni zamanda onları narahat edən problemləri işıqlandırarkən əsərin ümumi süjetini əksər hallarda ya satirik, yumoristik planda, ya da sentimental əhval-ruhiyyədə işləyirdilər.

³ Мацапура В.И. Об особенностях психологического изображения в творчестве Гоголя // Филологические науки, 2016, № 23, с. 11-20,

Yeni quruluşun ideya-məzmunları və bədii obrazları gənc nəslin yaradıcılığında nisbətən daha geniş vüsət tapırdı. Bu istedadlı gənc qələm əhlindən Mir Cəlal, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, Ə.Əbülhəsən, M.Hüseyn, S.Rəhman və b. ilk hekayələrində artıq yeni dövrün insanlarından söhbət açmağa cəhd göstərirdilər.

1920-ci illərin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən istedadlı nasirlərdən biri olan Ə.Əbülhəsən zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, əsasən iri həcmli əsərlər müəllifi kimi tanınsa da, çoxlu hekayələr də yazmış, fərdi üslubunun təkrarsızlığı sayəsində onların da dəyərli sənət əsərləri sırasında yer tutmasına müvəffəq olmuşdur.

Ə.Əbülhəsən yaradıcılığında dövrünün ideoloji tələblərinə cavab verən ideyalar mühüm yer tutur. Lakin onun əsərlərini, o cümlədən, hekayələrini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, ədib ictimai mühitin təbliğat xarakterli ideyalarını təsvir və tərənnüm etməklə kifayətlənməmiş, yeri gəldikcə bədii sözün, fikrin müxtəlif ifadə imkanlarından məharətlə yararlanaraq sırf insani problem və ideyaların ifadəsinə cəhd göstərmişdir.

Yazıçı 1930-cu illərdə yazdığı müxtəlif məzmunlu hekayələrində bir-birindən fərqlənən portretlər yaratmağa nail olmuşdur.

Obrazın bədii portretinin açılmasında və psixologizmin yaradılmasında əsərin konfliktinin mühüm rolu vardır. Yazıçı müxtəlif konflikt situasiyalarla obrazın bədii portretini və psixologizmi müxtəlif şəkildə təsvir edə bilir. Dövrünün təmayülünə görə Əbülhəsənin hekayələrində sinfi konflikt situasiyaları yaradılsa da, ümumilikdə götürüldükdə bu konflikti insan münasibətləri baxımından da dəyərləndirilə bilər.

Ədibin hekayələrində köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, həyatdakı inqilabi dəyişikliyin xalqın mədəni həyatında oyatdığı təbəddülət, mədəni inqilab məsələsi, yeni yaranmaqda olan proletar mədəniyyətinin keçmişlə ziddiyyəti, qadın azadlığı problemi, yeni quruluşun, yeni əxlaq və münasibətlərin təbliği, sinfi mübarizə müəyyən konflikt situasiyaların yaradılmasında əsas təmayül olmuşdur. Ədibin müharibə mövzulu əsərləri də bu bölgüdən kənar qalmamış, hekayələrdə sinfi ziddiyyətlər vasitəsilə konflikt yaradılmışdır. Əbülhəsənin hekayələrini konfliktin yaradılmasına görə bu şəkildə təsnif etmək mümkündür:

- İki əks qütbün qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılan konflikt (“Məhbus”, “Öldürdü”, “Sahildə” və s.);

- Daxili ziddiyyətlərin, təlatümlərin təsviri yolu ilə yaradılan konflikt (“Sofi”, “Qarovulçu”, “Xanəndə”, “Özü üçün yazanlar”, “Boşandı” və s.).

Əbülhəsənin İkinci dünya müharibəsində bilavasitə döyüşçü kimi iştirakı onun yaradıcılığını çox maraqlı, təsirli ideya-məzmunla zənginləşdirdiyi kimi, yaratdığı insan obrazlarının da təbiiyyətinə və bədiiliyyətinə zəmin yaratmışdır. Onun “Oğullar və atalar”, “Leytenant Şerban”, “Oxu, bülbülüm, oxu!”, “Sahildə”, “Yaralı” və s. hekayələri məhz yüksək sənətkarlıqla yaradılmış döyüşçü portretləri ilə milli hekayəmizi zənginləşdirmişdir. Əbülhəsənin yaratdığı portretlərdə obrazın milli mənsubluğunu əks etdirən detallara da xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Bunu obrazın zahiri görkəmində olduğu kimi iç portretinin psixologizmində də müşahidə etmək olur.

Ə.Əbülhəsən bədii portretlərin psixoloji təcəssümündə müxtəlif sənətkarlıq vasitələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Bu baxımdan bədii təsvir vasitələrindən, detal və situasiyalardan faydalanmaqla yanaşı, müəllif şərh və dialoqlardan da obrazın psixi-mənəvi durumunu canlandırmaq yolu ilə təsirli lövhələr yaratmışdır. Yazıçının “Görüş yeri”, “Yaralı” hekayələrində bədii təsvirə geniş yer verildiyi halda, “Oğullar və atalar”, “Sahildə” hekayələrində səciyyəvi dialoqlara daha çox rast gəlinir. Obrazlar həyatın müxtəlif durumlarında, situasiyada təsvir olunduğundan dialoq da həmin duruma, situasiyaya uyğunluq xarakteri qazana bilir. Əbülhəsənin hekayələrində dialoqun və monoloqun köməyi ilə obrazların birbaşa müdaxiləsinə ehtiyac qalmadan onların xarakterləri haqqında təəssürat yaradılır.

Tədqiqatımızın əsas elmi-nəzəri müddəalarını bu şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycan hekayəçiliyində Əbülhəsən bir yazıçı kimi özünəməxsus mövqə tuta bilmişdir. Əbülhəsən hekayə janrına öləri münasibət bəsləməmiş, onu yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində davam və inkişaf etdirmiş, bir çox dəyərlı əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur;

2. Əbülhəsənin hekayələri, eləcə də Azərbaycan hekayəsi ideya-məzmun baxımından dövrün ab-havası ilə səsleşir. Əbülhəsən digər müasirləri kimi hekayələrində örtülü şəkildə olsa da, zəmanəsinin absurd tələblərinə etirazını bildirməyə müvəffəq olmuş, hətta əsərlərindəki müəyyən mətnaltı işarələri sovet senzurasının diqqətindən yayındırmağı da bacarmışdır;

3. Əbülhəsənin hekayələrində yaratdığı psixologizmin inikas xüsusiyyətləri, fərdi yaradıcılıq üslubu, hekayələrində qaldırılan sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlər onun bir hekayə yazarı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yaradıcılığı sahəsində əvəzsiz yer tutmasını təmin etmişdir;

4. Əbülhəsənin hekayələrində yaratdığı ədəbi portretlər dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə müqayisə edilə biləcək səviyyədə yaradılmışdır. Onun kiçik həcmli əsərlərində “kiçik” insanın böyük daxili təlatümlərinin təsviri psixoloji portretin yaradılmasında ədəbiyyatımızın mühüm nailiyyəti hesab oluna bilər;

5. Rəngarəng mövzularda qələmə aldığı çoxşaxəli yaradıcılığında xüsusi diqqət çəkən müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrində də Əbülhəsən obrazların daxili aləminin təsvirinə, onların ruhi təlatümlərinə kifayət qədər yer ayırmışdır. Yazıçı müharibənin insanın psixoloji vəziyyətində yaratdığı dəyişikliyi, hər şəxsdə fərdi olaraq fərqli şəkildə özünü büruzə verən hissi-emosional, psixi vəziyyəti böyük ustalıqla təsvir etmişdir;

6. Əbülhəsənin kiçik həcmli əsərləri sovet totalitar rejiminin ən sərt dönəmlərində qələmə alınsa da, bu hekayələrdə sovet ideoloji məfkurəsinin formalaşdırdığı stereotiplər, konyuktur elementlər bəzən sırf dekorativ xarakter daşımış, yazıcının insan xarakterinin, ümumilikdə bədii portretinin yaradılmasında bir vasitəyə çevirmişdir;

7. Əbülhəsən müəllif təsvirləri ilə yanaşı dialoq və monoloqlardan bacarıqla istifadə edərək, əsərin bədii təsir gücünü artırmağa çalışmış, yaddaqalan obrazlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Onun hekayələrində dialoqun səciyyəvi cəhətlərindən biri danışmaq prosesində obrazların portreti ilə bağlı birbaşa yazıçı müdaxiləsinə ehtiyac qalmadan onların xarakterləri haqqında təəssüratın yaradılmasıdır;

8. Dünya ədəbiyyatında hekayə janrında yazılmış əsərlərlə Əbülhəsən hekayələrinin müqayisəli şəkildə araşdırılması və paralellərin üzə çıxarılması Azərbaycan hekayəsinin dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq mühüm əhəmiyyəti və yeri olduğunu bir daha göstərir.

Yuxarıda göstərilən bədii məziyyətlər, yazıcının sənətkarlıq məharəti sayəsində zamanın aynası olan Əbülhəsən hekayələri ideologiyanın əsiri olmaqdan yaxa qurtara bilmişdir. Bu sənət inciləri ümumbəşəri duyğuları ifadə etdiyi üçün bu gün də öz aktuallığını qoruyur, zamanın tələbləri sərhədini aşaraq oxucunu maraqlandıra, düşündürə bilər. Bu baxımdan Əbülhəsənin bədii irsinin, həmçinin hekayələrinin tədqiqi elmi əhəmiyyətini qorumaqdadır. Tədqiqat işində Əbülhəsənin hekayə

yaradıcılığında və həmin dövr Azərbaycan hekayəçiliyində digər sənət incilərindəki portret və psixologizm problemi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, dissertasiyanın verdiyi imkanlar daxilində tədqiq edilmişdir. Yəqindir ki, Azərbaycan hekayəsi bundan sonra da müxtəlif cəhətdən tədqiq olunacaqdır.

Dissertasiyada istifadə olunmuş elmi və bədii ədəbiyyat müvafiq olaraq tədqiqatın sonunda verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Ə.Əbülhəsən yaradıcılığında hekayə janrı // Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı: BDU nəşriyyatı, 2009, 1(67), s.178-180

2. Образ женщины в произведениях азербайджанского писателя А.Абульгасана // Наука и современность-2010. Сборник материалов VII международной научно-практической конференции (часть 2), Новосибирск, 2010, с.111-114

3. Ə.Əbülhəsən hekayələrində müharibə mövzusu // Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı: BDU nəşriyyatı, 2010, 5(76), s.214-217

4. Hekayə janrı və bədii portret (Ə.Əbülhəsənin müharibə mövzusunda yazdığı hekayələri əsasında) // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, №2, s. 415-420

5. 00Hekayə janrı və psixologizm (Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı əsasında) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası məqalələr məcmuəsi). Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2011, №2, s.82-85

6. Ə.Əbülhəsən hekayələrində portret və obrazın mənəvi-əxlaqi aləmi // Abbas Zamanovun 100 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.424-428

7. Ə.Əbülhəsən hekayələrində situasiya və psixoloji yaşantı // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI elmi konfransının materialları, II, 2012, s.25-28

8. Hekayə janrında konflikt və bədii portret (Ə.Əbülhəsənin hekayələri əsasında) // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, №7, s.231-235

9. Нравственно-этические ценности и психологизм рассказов А.Абульгасана // Известия Самарского научного центра Российской Академии Наук. Том 14, №2 (6), 2012, с.1509-1512

10.Диалог как средство раскрытия характера (по произведениям А.Абульгасана) // Общество, культура, личность. Актуальные проблемы социально-гуманитарного знания. Материалы II международной научно-практической конференции. Пенза, 2012, с.43-45

11.Peyzaj psixologizmin ifadə vasitələrindən biri kimi (Ə.Əbülhəsənin hekayələri əsasında) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, 2013, I cild, s.25-28

Ш.М.Гусейнова

**Проблема портрета и психологизма в
азербайджанском рассказе (на основе творчества
А.Абульгасана)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав (каждая из которых состоит из двух параграфов), заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, история изучения вопроса, объект, цель и задачи, методологическая основа, научная новизна, теоретическое и практическое значение исследования, приводится информация об апробации и структуре диссертации.

В первой главе под названием **«Азербайджанский рассказ и портретное творчество в рассказах А.Абульгасана»** говорится о развитии жанра рассказа в 1920-1930-е годы, при этом особое место уделяется портретному творчеству. Сравнительно проанализировав примеры, приведенные из произведений известных и начинающих писателей, рассказывается о попытках молодого А.Абульгасана создать образ человека новой эпохи, отразить его портрет и психологию. Здесь приводятся мнения и научно-теоретические замечания Б.Набиева, Г.Халилова, Я.Исмайлова, Т.Муталлимова, А.Гусейнова, И.Велиева, М.Иманова, Т.Алишаноглу и других ученых, занимавшихся исследованием рассказов из раннего творчества писателя. Портрет в большинстве случаев, выступая из идеологических требований, гармонируется с ситуацией или непосредственно связывается с общей идеей произведения.

Во второй главе диссертации – **«Азербайджанский рассказ и психологизм в рассказах А.Абульгасана»** – на основании научно-теоретических источников делается вывод, что в рассказах 1920-1930-х годов особое внимание уделяется внутреннему миру образа, его психологическому характеру, а не внешнему описанию. В литературных образцах эпохи наблюдается более четкое доведение до читателя авторского замысла посредством психологического состояния героев. Несмотря на то, что описание морально-психологических переживаний образов в рассказах А.Абульгасана

подчиняется пропаганде советских идей и среды, писатель все же сохранил объективную реальность и естественность. Способ описания психологизма образов был представлен в направлении развития от статического психологизма к динамическому. В данной главе указывается, что в формировании и раскрытии характера образов особая роль принадлежит национальному фактору. Национальный фактор присутствует в любом произведении независимо от воли и желания писателя. Иногда писатель в литературном выражении идеи четко и целенаправленно очерчивает этот фактор как поэтическое средство.

Третья глава диссертации называется **«Литературное олицетворение портрета и психологизма в рассказе»**. Писатель делает более интересной идейно-содержательную сторону своего произведения посредством портретов, созданных на основании не только внешних, но и психологических особенностей героев. В описаниях наряду с литературными определениями, присущими внешнему образу, представлены морально-психические особенности, которые имеют особое значение в литературном олицетворении портрета. Здесь же, наряду с дальнейшими событиями в ходе развития сюжета, особое внимание уделяется динамике психологического состояния образа. Абульгасан, учитывая морально-психическое своеобразие героев, а также находя определенные характерные признаки, детали описываемого времени, пространства с литературной, эстетической точки зрения создает впечатляющие портреты, обеспечивая тем самым творческий успех своих рассказов. А.Абульгасан в своих рассказах использовал три способа отражения литературного психологизма: авторское толкование или описание, диалог и монолог. Писатель в отдельных рассказах наряду с авторским описанием использовал диалоги и монологи и этим создал запоминающиеся образы.

В заключительной части диссертации обобщаются основные выводы исследования, особо отмечается рациональность портретного творчества и описание психологизма в профессиональном развитии жанра рассказа.

Sh.M.Huseynova

**Portrait and psychologism issue in the Azerbaijani story
(on the basis of A.Abulhasan's creativity)**

SUMMARY

The thesis consists of the introduction, three chapters (each of which consists of two paragraphs), conclusion and the references.

In the introduction are proved the theme urgency, history of issue studying, the object, the purpose and problems, a methodological basis, scientific novelty, theoretical and practical value of research, and are given the information on approbation and structure of the dissertation.

In Chapter 1 under the name “**The Azerbaijani story and portrait creativity in A.Abulhasan's stories**” is spoken about development of a genre of the story in the 1920-1930s, thus a special place given to portrait creativity. Rather having analysed the examples resulted from products of well-known and beginning writers, it is told about young A.Abulhasan's attempts to create an image of the “new man”, to reflect its portrait and psychology. There are resulted opinions and scientific-theoretical remarks of B.Nabiyev, G.Khalilov, Y.Ismayilov, T.Mutallimov, A.Huseynov, I.Veliyev, M.Imanov, T.Alishanoghlu and other scientists who were engaged in research of stories from early creativity of the writer. The portrait in most cases, acting from ideological requirements and harmonized with a situation or directly contacts the general idea of product.

In Chapter 2 of the dissertation named as “**Azerbaijani story and psychologism in A.Abulhasan's stories**” on the basis of scientific-theoretical sources becomes a conclusion, that in stories of 1920-1930th the special attention is given to private world of an image, its psychological character, instead of the external description. In literary samples of an epoch more accurate finishing to the reader of an author's plan by means of a psychological condition of heroes is observed. In spite of the fact that the description of moral and psychological experiences of images in A.Abulhasan's stories submits to propagation of the Soviet ideas and environments, the writer nevertheless has kept an objective reality and naturalness. The way of the description of psychologism of images has been presented in a direction of development from static psychologism to the dynamic one. There is underlined, that in formation and disclosing of character of images the special role belongs to the national factor. The

national factor is present at any product irrespective of will and desire of the writer. Sometimes the writer in his literary expression of idea accurately and purposefully outlines this factor as a poetic means.

Chapter 3 of the dissertation is called **“The literary embodiment of a portrait and psychologism in the story”**. The writer does more interesting the ideologically and substantial party of the product by means of the portraits created on the basis not only external, but also psychological features of heroes. In descriptions along with the literary definitions inherent in an external image, morally and mental features which have special value in a literary embodiment of a portrait are presented. Here, to the dress the further events in plot process, the special attention is given to dynamics of a psychological condition of an image. A.Abulhasan, considering a morally-mental originality of heroes, and also finding certain characteristic signs, details of described time, spaces from the literary and aesthetic standpoint creates impressing portraits, providing with that creative success of the stories. A.Abulhasan in the stories used three ways of reflexion of literary psychologism: author’s interpretation or the description, dialogue and a monologue. The writer in separate stories along with the author's description used dialogues and monologue and it has created remembered images.

In conclusion part of the dissertation the basic results of the research are generalised, also is especially marked rationality of portrait creativity and the psychologism description in professional development of a genre of the story.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ШАХЛА МИР ГЕЙДАР КЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**ПРОБЛЕМА ПОРТРЕТА И ПСИХОЛОГИЗМА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ РАССКАЗЕ
(на основе творчества А.Абульгасана)**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ - 2018